

Marcin Tomaszewicz

(Uniwersytet Papieski im. Jana Pawła II)

ORCID: 0000-0003-2803-9364

Heterodoksyjne grupy wyznaniowe chrześcijańskiego dominatu w świetle monografii A. Dębińskiego *Polityka ustawodawcza rzymskich cesarzy chrześcijańskich*

Heterodox religious groups of the Christian dominate in the light of A. Dębiński's monograph *Polityka ustawodawcza rzymskich cesarzy chrześcijańskich w sprawach religijnych*

ABSTRACT

The text is a review article of A. Dębiński's monograph: *Polityka ustawodawcza rzymskich cesarzy chrześcijańskich w sprawach religijnych*. The issues raised by the author discuss the activities of Roman legislator in the dominate era, aimed at ensuring a religious monopoly for the Christian denomination officially supported by the state. The emperors policy in this matter focused on restrictions in the field of private and public law, and penal repression against groups of religious dissidents. The work in question is of an interdisciplinary nature; for it raises issues not only in the area of Roman law, but also the theology and history of political doctrines.

Keywords: Roman law, Church, heretics.

W 2020 roku Wydawnictwo KUL oddało w ręce czytelników monografię ks. prof. Antoniego Dębińskiego zatytułowaną *Polityka ustawodawcza rzymskich cesarzy chrześcijańskich w sprawach religijnych*. Autor ten już wcześniej dał się poznać jako wybitny znawca prawa rzymskiego i dziejów relacji pomiędzy władzą publiczną a Kościołem w dobie późnej starożytności i średniowiecza. Bogaty wkład Dębińskiego w dorobek rodzimej romanistyki obejmuje m. in. opracowanie i przetłumaczenie na język polski *Zbioru prawa Mojżeszowego i rzymskiego*¹ oraz autorstwo monografii *Kościół i prawo rzymskie*². Również omawiana praca wpisuje się w tak szeroko nakreślone spektrum poruszanych przez autora zagadnień i stanowi owoc interdyscyplinarnych studiów w zakresie prawa rzymskiego oraz dziejów Kościoła późnego antyku.

¹ *Zbiór prawa Mojżeszowego i rzymskiego*, tł. A. Dębiński, Lublin 2011.

² A. Dębiński, *Kościół i prawo rzymskie*, Lublin 2008.

Polityka ustawodawcza... przybliży czytelnikom obraz działań prawodawczych cesarzy epoki dominatu. Od strony chronologicznej przedstawiony materiał zamyka się pomiędzy IV, a VI wiekiem, co z punktu widzenia periodyzacji prawa rzymskiego przypada na okres prawa poklasycznego i justyniańskiego. Wzmianki dotyczące wcześniejszych dziejów są raczej sporadyczne i w znacznej mierze odnoszą się do historii terminów stosowanych przez rzymskiego ustawodawcę (np. *sacrilegium*³), lub ukazują sięgającą czasów pogańskich konsekwencję rozwoju prawodawstwa dotyczącego wybranych kwestii, czego przykładem może być podejście do sekty manichejczyków zwalczanej już przez Dioklecjana⁴, czy też penalizacja obrzezania z czasów Hadriana⁵.

Dębiński postawił sobie za cel prześledzenie ustawodawstwa rzymskich cesarzy chrześcijańskich wymierzonego w grupy dysydentów religijnych ówczesnego imperium. Wywód skupia się na ukazaniu ograniczeń na gruncie prawa publicznego i prywatnego nałożonych na grupy heterodoksyjne, oraz regulacji o charakterze karnym, za pomocą których prawodawca rzymski zwalczał konkurencyjne względem państwowego wyznania religie i denominacje chrześcijańskie. W związku z tym poza obszarem zainteresowań autora pozostały inne zagadnienia związane ze sprawami kościelnymi, takie jak regulacje dotyczące duchowieństwa, majątku kościelnego, mnichów i układu stosunków pomiędzy Kościołem i państwem. A zatem polityka ustawodawcza, o której mówi tytuł, to polityka zmierzająca do zapewnienia monopolu wyznaniowego oficjalnie popieranej przez państwo denominacji chrześcijaństwa. Temat ten nie należy do najłatwiejszych, a odpowiednie go opracowanie wymaga wiedzy o interdyscyplinarnym charakterze, toteż *Polityka ustawodawcza...* może znaleźć odbiorców nie tylko w gronie romanistów polskich i historyków prawa, ale również wśród teologów (w szczególności historyków dogmatu, patrologów i eklezjologów), religioznawców oraz filologów klasycznych.

W pierwszym rozdziale autor określił zakres materiału źródłowego dotyczącego poruszanej problematyki. Jako pierwszy został wymieniony *Kodeks Teodozjusza*⁶. W dalszej kolejności autor wskazuje na wybrane *Nowele Poteodozjańskie*⁷ oraz *Constitutiones*

³ A. Dębiński, *Polityka ustawodawcza rzymskich cesarzy chrześcijańskich w sprawach religijnych*, Lublin 2020, s. 88.

⁴ *Ibidem*, s. 65 i n. Chodzi o edykt z 297 roku.

⁵ *Ibidem*, s. 191.

⁶ Autor posługuje się: *Codex Theodosianus*, red. Th. Mommsen – P. Krueger, Berlin 1905. Tłumaczenie polskie podaje za: *Kodeks Teodozjusza. Księga szesnasta*, tł. A. Caba, oprac. M. Ożóg, M. Wójcik, wstęp M. Stachura, Kraków 2014. Przekłady innych tekstów łacińskich zostały sporządzone przez: Biuro Tłumaczeń ALINGUA Sp. z o. o.

⁷ Nowele te zachowały się do naszych czasów dzięki *Kodeksowi Justyniana, Sylloga Maiorani, Breviarium Alarici* oraz *lex Romana Burgundorum*. W 1905 zostały wydane przez Th. Mommsena i P. M. Mayera jako *Leges novellae ad Theodosianum pertinentes* (Berlin 1905).

*Sirmondianae*⁸. Z okresu prawa justyniańskiego pochodzą kolejne źródła – *Kodeks Justyniański* oraz wybór *Nowel*⁹. Materiał uporządkowano w czterech grupach tematycznych, którym odpowiadają cztery rozdziały: ustawodawstwo wymierzone w heretyków, apostatów, pogan i Żydów¹⁰. Odrębnymi zagadnieniami są ustawy zabraniające udzielania i przyjmowania powtórnego chrztu¹¹ oraz ustawy zabraniające rzeźbienia lub malowania krzyża¹².

Najwięcej uwagi poświęcono zagadnieniu podejścia władzy publicznej do grup heretyckich. Polityka ustawodawcza cesarzy w tym zakresie została zrekonstruowana na podstawie wyczerpującej bazy źródłowej. W rozdziale na temat herezji autor przywołuje: tytuł 16,5 *De haereticis Kodeksu Teodozjańskiego*; *Nowele Poteodozjańskie (Theod. 3, Valent 35)*; tytuł 1,5 *De haereticis et Manichaeis et Samaritis Kodeksu Justyniana*; oraz szereg *Nowel Justyniańskich* (37, 42, 45, 131, 132).

Ustawodawca rzymski posługuje się terminem „herezja” w sposób dość swobodny, unikając stworzenia spójnej i adekwatnej definicji. Dębiński jednak wyróżnia kilka sposobów, w jakie cesarze ujmowali pojęcie herezji. Po pierwsze, mówili po prostu o herezji, rozumiejąc ją dość szeroko. Wydaje się, że w tym wypadku należało się odnieść do ustaleń teologicznych, aby ocenić który pogląd zasługuje na miano herezji. Pomocne w tym względzie były zapewne definicje dogmatyczne formułowane przez sobory, nauczanie synodalne oraz anatemy, którymi obłożono wyznawców niektórych poglądów. Po drugie, mianem heretyków ustawodawca nazywał wszystkich tych, którzy *choćby w niewielkim stopniu oddalają się od doktryny i reguły religii katolickiej*¹³. Wreszcie, cesarze drobiazgowo określali adresatów wydawanych przez siebie praw, poprzez enumeratywne wyliczenie konkretnych grup wyznaniowych. Przykładem takiego wyliczenia może być przytoczony przez Dębińskiego katalog herezji z *Kodeksu Justyniana 1,5,5*. W świetle przepisów tej ustawy prawodawca rzymski za heretyków uważał: arian, macedonian, pneumatomachów, apolinarystów, nowacjan, sabatian, eunomian, tetradytów, tessareskajdekadytów,

⁸ Zbiór 21 konstytucji cesarskich z lat 333-425, które zostały włączone do *Codex Theodosianus* przez Mommsena.

⁹ A. Dębiński, *Polityka ustawodawcza...*, s. 39 i n.; *Codex Iustinianus. Corpus Iuris Civilis*, II, red. P. Kruege, Berlin 1963.

¹⁰ Autor wzoruje się tutaj na systematyce zaproponowanej w: E. H. Kaden, *L'Eglise et l'Etat sous Justinien. Extrait des Mémoires publiés par la Faculté de Droit*, Genève 1952, s. 109-144.

¹¹ Autor przywołuje następujące akty prawne: *Kodeks Teodozjański 16,6: Ne sanctum baptismum iteretur*, oraz *Kodeks Justyniana 1,6* o tym samym tytule.

¹² Ustawa zawarta w *Kodeksie Justyniana 1,8: Nemini licere signum salvatoris Christi vel in silice vel in marmore aut sculpere aut pignere*.

¹³ *Codex Theodosianus 16,5,28*. Podobną definicję odnajdujemy również w *Kodeksie Justyniana 1,5,12,4*: [...] „heretykami” zwiemy bowiem tych, którzy nie są oddani Kościołowi katolickiemu i naszej świętej wierze prawowiernej [...]. A także *Kodeks Justyniana 1,5,18,4*: [...] herezją zwiemy zaś inne odczuwanie i oddawanie kultu od tych, które praktykuje apostolski Kościół katolicki oraz prawowierna wiara [...].

walentynian, papianistów, montanistów, pyscylian, frygian, pepuzytów, marcjonitów, borborytów, messalian, euchitów, entuzjastów, donatystów, audian, hydroparastetów, taskodrogitów, betrachitów, hermogenian, fotynian, palinian, marcelian, ofitów, enkratyków, apotaktyków, sakkoforytów i manichejczyków¹⁴.

Istotnym spostrzeżeniem autora, które może stać się inspiracją dla pogłębionych interdyscyplinarnych badań, jest podkreślenie faktu, iż w oczach ustawodawców rzymskich, począwszy od Teodozjusza II, manichejczycy uchodzili za odrębną od innych heretyków grupę heterodoksyjną. Fakt ten potwierdza nie tylko zastosowana przez prawodawcę redakcja przepisów wymierzonych w herezję, lecz również zaostrożony sposób ich penalizacji¹⁵. Przyczyną tych regulacji mogły być kwestie teologiczne, związane ze szczególnie niebezpieczną dla państwa nauką manichejczyków. Taką też interpretację podsuwa autor monografii, przytaczając zarys dogmatyki manichejczyków. Warto zwrócić uwagę, że manichejczycy są jedyną grupą heretycką, której światopogląd religijny został przedstawiony na kartach *Polityki ustawodawczej*...¹⁶.

Innym zagadnieniem związanym z denominacjami ówczesnego Kościoła, na które zwraca uwagę Dębiński, jest pojęcie schizmy. Kwestia schizmatyków została podjęta już przez Konstantyna Wielkiego¹⁷. Są oni wymienieni, jako odrębna od heretyków grupa, w ustawie z 326 roku. Wiek później pojawiają w ustawodawstwie Teodozjusza¹⁸ i w innych aktach. Omówienie problematyki prawodawstwa przeciwko schizmie w rozdziale poświęconemu herezjom wymaga pewnego komentarza. Otóż precyzyjne rozróżnienie na heretyków i schizmatyków okazuje się dość problematyczne. Rozważając tę kwestię Dębiński przytacza opinię pisarzy kościelnych z omawianego okresu, iż za herezję uważano „odejście od Kościoła na skutek wyznawania innej wiary, schizma zaś to zerwanie, odejście od wspólnoty i jedności z Kościołem przy zachowaniu tej samej doktryny¹⁹”. Należy zwrócić uwagę, iż na mocy tego rozróżnienia, elementem wspólnym zarówno schizmy jak i herezji jest zerwanie jedności kościelnej. Jednak w przypadku schizmy zerwanie to odbywa się przy braku różnicy wyznawanej wiary, podczas gdy u heretyków, odejściu od ortodoksyjnego

¹⁴ Warto zauważyć, że z teologicznego punktu widzenia niektóre z wymienionych grup wyznawały zbliżoną, lub tę samą doktrynę, natomiast ich oddzielne wyszczególnienie ma charakter czysto terminologiczny (jak np. pneumatomachowie, macedonianie i eunomanie. Zob. B. Sesboüé, J. Wolinski, *Bóg zbawienia*, Kraków 1999, s. 236, 253-254; T. Grodecki, *Wprowadzenie*, [w:] Grzegorz z Nyssy, *Drobne pisma trynitarne*, Kraków 2004, s. 6 n.

¹⁵ A. Dębiński, *Polityka ustawodawcza...*, s. 65 i n.

¹⁶ W innym miejscu Dębiński mówi także o *Caelicolae*, lecz treść ich wyznania w znacznej części pozostaje dla nas nieznaną.

¹⁷ *Codex Theodosianus* 16,5,1.

¹⁸ *Codex Theodosianus* 16,5,63.

¹⁹ A. Dębiński, *Polityka ustawodawcza...*, s. 70.

Kościół towarzyszą także zmiany w dogmatyce. A zatem podział ten jest rozłączny i nie może być herezji, która byłaby zarazem schizmą, ani schizmy, która byłaby herezją. Jednak w dziejach bardzo często zdarzało się tak, iż wraz zerwaniem jedności kościelnej pogłębiały się różnice dogmatyczne²⁰. Również donatyści, uznawani przez cesarzy za schizmatyków, byli zaliczani do grona heretyków²¹. Przytaczane przez autora określenie schizmy pasuje raczej do Schizmy Zachodniej z XIV i XV wieku, gdy zachodnia *christianitas*, pomimo braku różnic dogmatycznych, podzieliła się najpierw na dwie, a potem na trzy obediencje. Ostatecznie jednak w monografii zrezygnowano z omówienia ustawodawstwa przeciwko schizmatykom w osobnym rozdziale i zdecydowano się na włączenie tego zagadnienia do rozdziału poświęconego herezjom. Zabieg ten był jednak konieczny ze względu na porządek stosowany przez samego prawodawcę rzymskiego, który zrównywał schizmę z herezją.

Cesarze walczyli z heretykami na dwa sposoby: poprzez ograniczenia działalności wyznań heretyckich²² oraz stosowanie kar²³. Przy okazji omawiania ograniczeń nałożonych na wyznawców heterodoksyjnych nurtów chrześcijaństwa autor *Polityki ustawodawczej...* zauważył, że chociaż walka z herezjami zaczęła się już od czasów panowania Konstantyna, to jej dynamika uległa załamaniu w czasach cesarzy Konstansa, Walensa, Juliana Apostaty i Walentyniana I. Potem zaś, od czasów Gracjana i Teodozjusza I państwo obejmowało coraz ściślejszą opieką ortodoksyjne wyznanie, co z kolei wiązało się z zaostrzeniem represji względem innych, konkurencyjnych poglądów religijnych²⁴. W 407 roku herezja zostawała zakwalifikowana jako przestępstwo prawa publicznego²⁵. Od tego też czasu władza publiczna była zobligowana do ścigania poglądów chrześcijańskich odbiegających od oficjalnego wyznania. Ustawodawca rzymski skupił się nie tylko na zewnętrznych, obiektywnych zachowaniach uznanych za heretyckie, jak np. organizowanie zgromadzeń, sprawowanie kultu, nauczanie, czy udzielanie święceń, lecz uwzględnił również stronę subiektywną, polegającą na wewnętrznym akcie woli²⁶. Podkreślenie tego faktu przez autora posiada dwojaką wartość. Po pierwsze, świadczy o ówczesnej nauce prawa karnego, które zwracało uwagę również na aspekty subiektywne działania sprawcy, takie jak wola i wina. Po drugie,

²⁰ Np. spór wokół *Fioloque* w przypadku Wielkiej Schizmy Wschodniej.

²¹ *Codex Theodosianus* 16,5,63.

²² W tym zakresie omówione zostały: zakaz organizowania zgromadzeń, pozbawienie własności miejsc kultu, czy też ograniczenia dotyczące przywódców grup heretyckich.

²³ Winni herezji podlegali karom: infamii, pozbawienia prawa występowania w charakterze świadka, wygnania, pozbawienia prawa sprawowania urzędów i wybranych profesji, konfiskacie majątku, pozbawienia zdolności sporządzania testamentu, dziedziczenia, dokonywania i przyjmowania darowizn, a nawet śmierci.

²⁴ A. Dębiński, *Polityka ustawodawcza...*, s. 78.

²⁵ *Codex Theodosianus* 16,5,40.

²⁶ A. Dębiński, *Polityka ustawodawcza...*, s. 86 i n.

ukazuje mentalność prawodawcy rzymskiego, który uważał się za podmiot kompetentny do interpretacji kościelnych orzeczeń dogmatycznych i określania, jaki pogląd należy uznać za nieprawowierny. Co z kolei, świadczy o wyobrażeniach cesarzy na temat ich prerogatyw zarówno w odniesieniu do spraw doczesnych, jak i wiecznych.

W rozdziale poświęconym apostazji za bazę źródłową posłużyły tytuł 16, 7 *Kodeksu Teodozjańskiego: De apostatis*, oraz tytuł 1,7 *Kodeksu Justyniana* o tej samej nazwie²⁷.

Terminologia stosowana przez cesarzy w odniesieniu do zjawiska apostazji była dość zróżnicowana. Ustawodawca rzymski nierzadko sięgał po bardzo obrazowe określenia, jak np. zbeczeszczenie chrztu²⁸, czy dezercja - rozumiana na sposób militarystyczny²⁹. Podmiotem czynu zakazanego był zawsze chrześcijanin, który przyjmował religię niechrześcijańską. Autor monografii odwołuje się tutaj do opinii wyrażonych w literaturze przedmiotu, iż na początku IV wieku apostazja polegała na przyjęciu religii żydowskiej; dopiero za czasów cesarzy Gracjana, Walentyniana II i Teodozjusza I jej zakres przedmiotowy został rozszerzony na chrześcijan przechodzących do kultów pogańskich³⁰. Wedle ustaleń Dębińskiego sam termin „apostazja” po raz pierwszy pojawił się w źródłach w ustawie z 426 roku i oznaczał po prostu porzucenie wiary chrześcijańskiej³¹.

Interesującym wątkiem podjętym przez autora *Polityki ustawodawczej...* jest kwestia różnic pomiędzy apostazją, a herezją. Jak już wyżej wskazano, pojęcie herezji było bardzo pojemne. Zaliczano do niego również przypadki schizmy. Wydaje się, że również apostazja mogła uchodzić za pewien rodzaj herezji³². Podobnie jak w przypadku herezji prawodawca zwracał uwagę nie tylko na aspekt obiektywny czynu, wyrażający się w zewnętrznym i publicznym kulcie niechrześcijańskim, ale także na nastawienie mentalne, znajdujące wyraz w prywatnej pobożności³³. A zatem, jak zauważył Dębiński, również i w przypadku tego czynu organy stosujące prawo musiały brać pod uwagę aspekt subiektywny działania sprawcy³⁴.

Analizowane w monografii przepisy przeciwko poganom pochodzą z: *Kodeksu Teodozjusza 16,10: De paganis, sacrificiis et templis; Nowel Poteodozjańskich (Nov. Theod.*

²⁷ Polityka cesarzy w tym zakresie kształtowała się od roku 347 do 428, kiedy to doszło do krystalizacji pojęcia apostazji jako przestępstwa. *Ibidem*, s. 135.

²⁸ *Codex Theodosianus 16,7,4, Codex Iustinianus 1,7,3.*

²⁹ *Codex Iustinianus 1,7,2.*

³⁰ A. Giandomenici, *Considerazioni sulle costituzioni contenute nella rubrica „De apostatis” nei Codici Giustiniano e Teodosiano*, „Apollinaris”, 1979, t. 52, z. 3-4, s. 602 n.

³¹ A. Dębiński, *Polityka ustawodawcza...*, s. 132.

³² *Ibidem*, s. 134.

³³ *Codex Theodosianus 16,7,7; Codex Iustinianus 1,7,4.*

³⁴ Również katalog kar był podobny do sankcji przewidzianych za herezję: kara śmierci, infamia, *intestabilitas*, wygnanie, konfiskata majątku, czy też pozbawienie prawa sporządzenia testamentu i dziedziczenia.

3), *Kodeksu Justyniana I. II: De paganis sacrificiis et templis*, oraz *Nowel Justyniana 37, 45, 131*³⁵.

Sam termin *paganus* pojawia się w źródłach z 370 roku. Obok niego, lecz znacznie rzadziej, prawodawca używał również nazwy *gentes*³⁶. Inicjatorem działań wymierzonych w religię pogańską był Konstantyn Wielki³⁷. Konstancjusz kontynuował politykę swojego ojca; w roku 341 zabronił składania ofiar dawnym bogom. Jednak prawdziwą wojnę wypowiedzieli pogaństwu cesarze Gracjan i Teodozjusz I - który faktycznie zniósł swobodę sprawowania kultu pogańskiego³⁸. Zakazem tym została objęta również religijność prywatna³⁹.

Na podkreślenie zasługuje analiza motywacji rzymskiego ustawodawcy. Autor zwraca uwagę, iż w odniesieniu do chrześcijaństwa *Kodeks Teodozjusza* używa określenia „Boża religia” (*divina religio*⁴⁰) zaś *Nowele Poteodozjańskie* posługują się terminem „prawdziwa religia” (*vera religio*⁴¹). Przy czym ustawodawca zaznacza, że wyznawanie religii chrześcijańskiej ma przynieść państwu pomyślność. Analizując tę nomenklaturę autor monografii dotyka kwestii bardzo istotnej batalii ideologicznej, którą toczono w dobie zmierzającego antyku. Państwo rzymskie u progu piątego wieku stało w obliczu głębokiego kryzysu, którego wymownym punktem było złupienie Rzymu przez wojska Alaryka II. W toczonych wówczas debatach wyznawcy tradycyjnych kultów podnosili argument historiozoficzny, iż wszelkie klęski spadające na społeczność imperium są spowodowane odwróceniem się cesarzy od dawnych bogów. Argument ten nabierał perswazyjnej mocy wraz z kolejnymi kataklizmami. Odpowiedź ze strony chrześcijańskiej najpełniejszy swój wyraz znalazła w dziele św. Augustyna *Państwo Boże* oraz w *Historii przeciw poganom* pióra Orozjusza⁴². Zwłaszcza ten ostatni starał się wykazać, iż katastrofy jego czasów nie są wcale gorsze od tych, które dotyczyły imperium pod rządami pogańskich władców, a wręcz przeciwnie – wzrost potęgi Kościoła powoduje stopniowe zmniejszanie cierpienia w świecie⁴³. Z tekstu *Polityki ustawodawczej...* wynika, iż polityka ustawodawcza cesarzy zmierzała w kierunku afirmacji tego właśnie poglądu; poprzez odpowiednie sformułowania

³⁵ Warto wspomnieć, że ustawodawstwo rzymskie doby justyniańskiej bardzo często przejmowało teksty wcześniejszych aktów prawnych, dokonując w nich tylko koniecznych interpolacji.

³⁶ A. Dębiński, *Polityka ustawodawcza...*, s. 153.

³⁷ *Codex Theodosianus 16,10,2*; Euzebiusz z Cezarei, *Życie Konstantyna 2.44.45*, Kraków 2007, s. 154.

³⁸ A. Dębiński, *Polityka ustawodawcza...*, s. 156 i n.

³⁹ Prawodawca rzymski groził wyznawcom tradycyjnych kultów pozbawieniem prawa do sprawowania urzędów, ograniczeniem prawa dziedziczenia, pozbawieniem prawa występowania w charakterze świadka oraz dokonywania aktów prawnych, czy też ograniczeniem prawa nabycia własności.

⁴⁰ *Codex Theodosianus 16,5,6*.

⁴¹ *Nov. Theod. 3,1-4*.

⁴² B. Altaner, A. Stuiber, *Patrologia*, Warszawa 1990, s. 553 i 325.

⁴³ Orozjusz, *Historia przeciw poganom 1,3,9-10*, tł. H. Pietruszczak, Zgorzelec 2015.

prawodawca rzymski nie tylko angażował się w spór światopoglądowy, ale również prawnie sankcjonował określone stanowisko. Uwypuklenie w monografii problematyki ideologicznego podłoża polityki ustawodawczej cesarzy względem grup heterodoksyjnych stanowi istotny aspekt z punktu widzenia badań nad historią doktryn politycznych i prawnych.

Przytaczane przez Dębińskiego przepisy wymierzone przeciwko Żydom pochodzą z *Kodeksu Teodozjusza* 16,8: *De Iudaeis, caelicolis et Samaritanis*; 16,9: *Ne Christianum mancipium Iudeus habeat*, *Nowel Poteodozjańskich (Nov. Theod. 5)*, *Kodeksu Justyniana* 1,9: *Iudaeis et caelicolis*; 1,10: *Ne Christianum mancipium haereticus vel paranus vel Iudeus habeat vel possideat vel circumdacet*, oraz *Nowel* (37, 8; 131,14,1).

Prawodawca rzymski bardzo surowo zwalczał prozelityzm. Już od Konstantyna Wielkiego odstępstwo od chrześcijaństwa na rzecz judaizmu było zagrożone karą. Warto przypomnieć, że wówczas stanowiło ono jedyny karalny rodzaj apostazji. Wiele z tych przepisów zostało zresztą opisane we wcześniejszych rozdziałach⁴⁴.

Ciekawym zjawiskiem poruszonym przez autora jest sekta *Caelicolae*. Została ona omówiona w rozdziale poświęconym religii żydowskiej. Materiał źródłowy poświęcony *Caelicolae* jest bardzo skromny. Ogranicza się do ustawy Honoriusza z 409 roku⁴⁵, wzmianki w *Kodeksie Teodozjańskim* 15,5,43, oraz luźnej uwagi Augustyna z Hippony⁴⁶. Zachowane źródła pozwalają nam sądzić, że „czciciele nieba” działali w Afryce Północnej na przełomie IV i V wieku. Stanowili zorganizowaną grupę z wyróżnioną hierarchią. Do ich misteriów inicjacyjnych należał zarówno chrzest jak i obrzezanie. Chociaż dokładna rekonstrukcja doktryny *Caelicolae* pozostaje dla nas na chwilę obecną niemożliwa, to można przypuszczać, że pod kątem dogmatycznym stanowili oni mieszankę wielu różnych nurtów: esseńczyków, pitagorejczyków, platoników oraz kultów uranicznych. A zatem łączyli judaizm, chrześcijaństwo i pewne filozoficzne aspekty religijności pogańskiej. Nieznane są również praktyki tej sekty. Przed problemem jednoznacznej klasyfikacji *Caelicolae* stanął również ustawodawca rzymski. Cesarze nie kwalifikowali wyznawców tej sekty ani jako heretyków, ani jako Żydów. Grupa ta stanowiła zatem bardzo interesujący samoistny element religijno-politycznego pejzażu epoki. Przedstawienie polskiemu czytelnikowi regulacji prawnych

⁴⁴ Ustawowe ograniczenia dotknęły również praktykę obrzezania. Prawodawca groził sankcjami za obrzezanie nie tylko chrześcijańskich niewolników, ale również wszystkich, którzy nie byli Żydami. Zakazami objęto także możliwość zawierania małżeństw mieszanych, wnoszenie nowych synagog, czy nabywanie chrześcijańskich niewolników. Biorąc pod uwagę rzymską kulturę prawną, jednymi z najdotkliwszych przepisów były ograniczenia zdolności sporządzania testamentu i zdolności występowania w charakterze świadka. Wreszcie, warto wymienić również ograniczenia prawa sprawowania urzędów.

⁴⁵ *Codex Theodosianus* 16,8,19.

⁴⁶ A. Dębiński, *Polityka ustawodawcza...*, s. 184-185.

dotyczących sekty *Caelicolae* bez wątpienia stanowi istotny walor pracy i punkt wyjścia dla dalszych badań w tym obszarze.

W oparciu o wyżej przedstawiony schemat tematyczny, można poczynić kilka bardziej ogólnych uwag na temat monografii.

Zaprezentowany materiał w sposób wyczerpujący omawia problematykę polityki ustawodawczej rzymskich cesarzy chrześcijańskich epoki dominatu względem grup heterodoksyjnych. Przedstawione dokumenty źródłowe są reprezentatywne dla poruszanych zagadnień i w sposób kompleksowy ukazują sposób, w jaki prawodawca rzymski zmierzał do zapewnienia monopolu światopoglądowego oficjalnej (czyli wspieranej przez państwo) doktrynie religijnej.

Na szczególne podkreślenie zasługuje zastosowany w monografii transparentny układ prezentowanych treści. Dużą trudnością, z którą musiał uporać się autor, była kwestia odpowiedniego uporządkowania omawianego materiału. Wiele bowiem wątków się pokrywało i dotyczyło tych samych kwestii (jak np. zagadnienie herezji i apostazji, albo też apostazji i prozelityzmu). Z problemem tym Dębiński poradził sobie dzięki zastosowaniu, symetrycznej konstrukcji kolejnych rozdziałów (od 2 do 5) - wywód otwiera omówienie kwestii terminologicznych i tła historycznego, po czym stopniowo autor przechodzi do zagadnień szczegółowych, takich jak ograniczenia administracyjne oraz regulacje o charakterze karnym. Każdy z rozdziałów zamyka podsumowanie poruszanej problematyki, gdzie zostają jasno formułowane wnioski. Dzięki temu układowi czytelnik w żadnym miejscu nie ma wrażenia, iż prowadzony wywód powtarza się lub zapętla.

Dodatkowym, obok kryterium tematycznego, środkiem porządkującym treści wywodu jest także kryterium chronologiczne. Opisywane w tym kluczu ustawodawstwo cesarzy chrześcijańskich ukazuje obraz dynamiki stopniowego zaostrzania się polityki represyjnej prawodawcy rzymskiego w kolejnych wiekach, względem grup dysydentów religijnych. Aspekt ten został wzbogacony o komentarze autora, które umieszczają omawiane regulacje na szerszym polityczno-społeczno-wyznaniowym tle epoki.

Dużą wartością pracy jest również jej wkład w badania z obszaru historii idei; w szczególności zaś podkreślenie prawniczych aspektów filozofii politycznej chrześcijańskiego dominatu. Autor przynajmniej kilka razy ogniskuje uwagę czytelnika wokół problematyki wyobrażeń na temat legitymizacji władzy politycznej oraz misji dziejowej imperium. Już wyżej został wskazany wątek specjalnej opieki, jaką boska Opatrzność sprawuje nad dziejami

Rzymu. W tym miejscu warto przytoczyć również inne miejsca, gdzie temat ten został rozwinięty.

Na stronie 86 autor przywołuje dwie ustawy: *Codex Theodosianus 16,1,2* i *Codex Iustinianus 1,1,1*, w których prawodawca rzymski postanawia o konieczności karania nieprawowiernych grup wyznaniowych, deklarując jednocześnie, iż działa z bożego ustanowienia. Pierwsza z tych ustaw pochodzi z roku 380, a tym samym stanowi kolejny przykład ilustrujący doktrynę polityczną z czasów Teodozjusza I. W rozdziale poświęconym wyznawcom judaizmu, Dębiński zaznacza, iż od 409 roku (a zatem już w czasach Honoriusza) cesarze zrównali prozelityzm z *crimen lesae maiestatis*. Autor tłumaczy ten zabieg odwołując się do argumentacji z obszaru teologii politycznej. „*W owym czasie – pisze – osoba cesarza w coraz większym stopniu zaczęła być identyfikowana z przedstawicielem Chrystusa na ziemi*⁴⁷”. A zatem przytoczone dane źródłowe oraz ich analiza filozoficzna wpisują się w badania z obszaru dziejów myśli politycznej Bizancjum.

Polityka ustawodawcza rzymskich cesarzy chrześcijańskich w sprawach religijnych pióra Antoniego Dębińskiego stanowi wypełnienie istotnej luki w polskiej romanistyce. Autor bardzo starannie wybrał materiał źródłowy, który następnie został szczegółowo zanalizowany. Wyniki badań przedstawiono na tle ustaleń międzynarodowego grona badaczy prawa rzymskiego i późnego antyku. Wywód ukazuje obraz działań ustawodawczych cesarzy, zmierzających do zapewnienia monopolu religijnego i światopoglądowego popieranej przez władzę denominacji chrześcijańskiej. Cel ten prawodawca rzymski próbował osiągnąć poprzez nakładanie ograniczeń względem heterodoksyjnych grup religijnych, a także penalizację niektórych postaw, zachowań i przekonań. Monografia porusza również zagadnienia z obszarów myśli politycznej, filozofii czy teologii.

Bibliografia

Źródła:

Codex Iustinianus. Corpus Iuris Civilis, II, red. P. Kruege, Berlin 1963.

Codex Theodosianus, red. Th. Mommsen, P. Krueger, Berlin 1905.

Euzebiusz z Cezarei, *Życie Konstantyna*, Kraków 2007.

Kodeks Teodozjusza. Księga szesnasta, tł. A. Caba, oprac. M. Ożóg, M. Wójcik, wstęp M. Stachura, Kraków 2014.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 189.

Leges novellae ad Theodosianum pertinentes, red. Th. Mommsen, P. M. Mayer, Berlin 1905.

Orozjusz, *Historia przeciw poganom*, tł. H. Pietruszczak, Zgorzelec 2015.

Zbiór prawa Mojżeszowego i rzymskiego, tł. A. Dębiński, Lublin 2011.

Opracowania:

Altaner B., Stüiber A., *Patrologia*, Warszawa 1990.

Dębiński A., *Kościół i prawo rzymskie*, Lublin 2008.

Dębiński A., *Polityka ustawodawcza rzymskich cesarzy chrześcijańskich w sprawach religijnych*, Lublin 2020.

Giandomenici A., *Considerazioni sulle costituzioni contenute nella rubrica „De apostatis” nei Codici Giustiniano e Teodosiano*, „Apollinaris”, 1979, t. 52, z. 3-4.

Grodecki T., *Wprowadzenie*, [w:] Grzegorz z Nyssy, *Drobne pisma trynitarne*, Kraków 2004.

Kaden E. H., *L'Eglise et l'Etat sous Justinien. Extrait des Mémoires publiés par la Faculté de Droit*, Genève 1952.

Sesboüé B., Wolinski J., *Bóg zbawienia*, Kraków 1999.

ABSTRAKT

Tekst jest artykułem recenzyjnym monografii A. Dębińskiego: *Polityka ustawodawcza rzymskich cesarzy chrześcijańskich w sprawach religijnych*. Problematyka poruszana przez autora monografii omawia działania prawodawcy rzymskiego doby dominatu, zmierzające do zapewnienia monopolu religijnego oficjalnie popieranemu przez państwo wyznaniu chrześcijańskiemu. Polityka cesarzy w tej materii skupiała się na ograniczeniach w zakresie prawa prywatnego i publicznego, oraz represjach karnych wymierzonych w grupy dysydentów religijnych. Omawiana praca ma charakter interdyscyplinarny; porusza bowiem zagadnienia nie tylko z obszaru prawa rzymskiego, ale również teologii i historii doktryn politycznych.

Słowa kluczowe: prawo rzymskie, Kościół, heretycy.